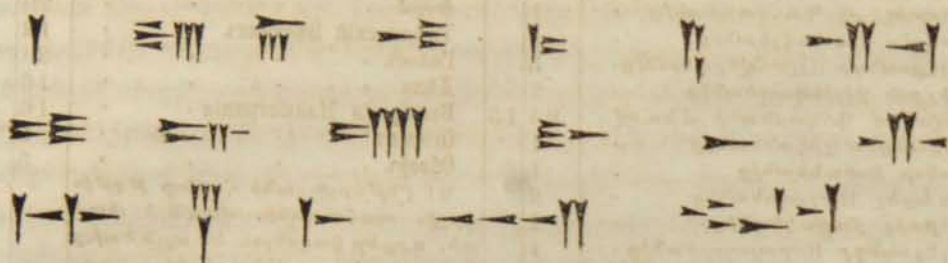

նուած և հետզհետէ Արարատ ամապրիգ մէջ հրատարակուած այնպիսի արձանագրութիւնների թարգմանութիւններն, Մ. Ե. Ս.

ԳԵՆՈՒԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՓՈՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ ԺԳ. ԵՒ ԺԳ. ԳԱՐՆՔՈՒՄ:

(Վիկտոր Լ. Նիկոլայի հետազոտութիւն, Ֆրանսէիէն.)

Հազիւ երկու դար անցած էր այն տխուր նշաններից ի վեր, որոնք այնքան զանազան ձևերով ծանուցած էին արևմտքի քրիստոնեաներին աշխարհի մերձակայ վախճանը⁽¹⁾ երբ, ահով ներշնչված ազօթքների փոխանակ, Սուրբ երկիրը անհաւատների ձեռից խլելու մի ջերմ փափաք յաջորդեց:

Երուսաղէմը ստրկութեան մէջ ընկնելուց յետոյ, իւր նախնի օրերի հարստահարութեան էր հանդիպած և նոր հարստահարիչների զգուելի լուծն էր կրում: Սրի տակ գերի դարձած և թշուառութեան ծոցից աղերսող Երուսաղէմը բարձր ձայնով ազատիչներ էր կանչում: Ըուտով արևմտքի հեռաւոր երկիրներից եկած քրիստոնեայ զօրքերը հասան այս հրաւերին և պղծված քաղաքի բլուրների ստորոտում երևեցան:

Ահա երևումէ Երուսաղէմը յանկարծ,

Ահա ցոյց են տալիս Երուսաղէմը նոքա միմեանց,

Ահա հազարաւոր ձայներ միացած,

Ողջունումեն Երուսաղէմը զգացմամբ⁽²⁾:

Նորանից քիչ ժամանակ յետոյ, բոլոր Ասորիքը նուաճված էր և յաղթող Քրանկները տիրումէին այն երկիրների վերայ, որտեղ, հազար տարի առաջ, Քրիստոս մարդիկներին յայտնած էր իւր աստուածային գոյութիւնը:

Արևմտքից եկած պատերազմականներին հետևելով, Իտալիայի ծովային հասարակապետութիւնները խաչակիրների զօշակին տակ Ասիայի մէջ իւրեանց փառասէր իշխանութիւնը տարածած էին: Քրանկների Ասորիքում

(1) J. de Varagine Chron. Januens. Ch. II. — Conrad Lycosthènes, de Prodig. pag. 226 et suiv.

(2) T. Tasso Gerusal. liv. III, oct. 3.

ունեցած նախկին յաջողութիւններից ի վեր: Պիղա, Գենուա և Վենետիկ իւրեանց նաւերը արեւելք էին ուղարկած: որքան որ Սուրբ երկիրը ազատելու: նոյնքան ևս իւրեանց ճարտարութիւնը զարգացնելու և իւրեանց վաճառականական յարաբերութիւնները ընդարձակելու նպատակով: Այս երեք քաղաքներից եկած նաւաւարների խաչակիրներին արած ծառայութիւնների շնորհով, Ասորիքի լատին իշխանների կողմից նոցա շնորհված էին եկեղեցիներ, բնակարաններ և վերջապէս քաղաքի թաղեր և նշանաւոր հողեր, որոնց նոքա տիրումէին վեհապետ տիտղոսով³): Գենուացիները ի միջի այլոց Երուսաղէմում, Յոպպէում և Վեսարիայում ազատ հաշուէտներ ունէին: Անթիւ գանձեր ձեռի տակ ունենալով, որոնց միջոցով մայրաքաղաքի վաճառականները անհամար նաւեր էին պատրաստում և շահաւէտ վաճառականութիւն էին անում: Գենուայի հասարակապետութիւնը շուտով Ասորիքում ահագին ազդեցութիւն ձեռք ձգեց և խաչակիրները ստիպվեցան նորան դիմելու ծովի միւս կողմից ապրանքներ բերելու համար: Այն շահերը, որ Գենուան քրիստոնեաներին մատուցած այս ծառայութիւններից էր քաղում, իւր շահերին այնքան աւելի օգտաւէտ էին, որ նա կարող էր տնտեսել իւր մարդիկը և իւր զրամները, որոնք անդադար զօրեղ նաւատորմիդին էին ծառայում, երբ սա տանումէր իւր վաճառները և պաշտպանումէր իւր ազգայինների առուտուրը⁴):

Մի քանի դարերի ընթացքում Գենուացիները Ասորիքի հետ յարաւե յարաբերութիւններ ունեցան, Հասարակապետութեան վաճառականութիւնը և ճարտարութիւնը այնտեղ շուտ զարգացումն ստացաւ, և հաւանական է որ այս երջանկութեան երկու աղբիւրները առաւել առատ պիտի լինէին խաչակիրների յաջողութեամբ, եթէ վեցերորդ խաչակրութիւնից ի վեր Իտալիայի հասարակապետութիւնների մէջ ծագած մրցումները զգալի կերպով յայնկոյս ծովի ճանապարհորդներին և Գենուայի ու Ասորիքի մէջ եղած առեւտրական յարաբերութիւնները չթուլացնէին: Բոլոր ժամանակագիրները մանրամասն պատմած են անողոր նախանձից յառաջացած այս աղետաւոր պատերազմները և Վենետիկի ու Գենուայի ծաղկած միջոցին այս արիւննուշտ կռիւների պատճառած դառն հետեանքները: Այս ժամանակից յետոյ գենուացի նաւերը Ասորիքի ափերին շատ քիչ էին յաճախում, և վաճառականները իւրեանց ծովի միւս կողմի մթերանոցներին մի շնչին շահ էին բերում, որովհետեւ այսչափ հեռաւոր մի հարստութեան փոխանակութիւնները նոցա սակաւ էին յարմարում և միայն անուղղակի կերպով էին ծառայում մայրաքաղաքի քաղաքականութեան շահերին:

(3) Muratori: Antiq. Ital. T. II. col. 919.

(4) Guill. de Tyr, Hist. I: XII. 22. XXII. 27 — Dom Brial, disc. prélim. du 19e Volume des Histor. de la France, pag. 38.

Այս աշխատութեան մէջ Գենուայի արեւելքի հետ ունեցած յարաբերութիւնների ամենահետաքրքիր երևոյթներից մինը պիտի ուսումնասիրենք։ Մենք կամենում ենք այս երևելի հասարակապետութեան վաճառականների երկու դարի ընթացքում փոքր Հայաստանի թագաւորութեան հետ՝ ունեցած վաճառականական յարաբերութիւնների մասին խօսել։ Այն ազդեցիկները որոնցից այս յիշատակարանի մէջ պարունակված տեղեկութիւնները քաղած ենք, դժբաղդաբար շատ սակաւաթիւ են, և Տոբինի ու Գենուայի ղեկաններում պահպանված մի քանի հրովարտականների և վկայագրերի մէջ են պարունակվում։ Անկասկած այս տեղեկութիւնները անբաւական են, եթէ մէկը աչքի առաջ ունենայ որ Գենուացիները 1200 թուից մինչև չորեքտասներորդ դարի կեսը Հայերի հետ յարաբերութիւններ ունեցան, բայց այն հետաքրքրութիւնը, որ մեզ հասած յիշատակարաններից իւրաքանչիւրը ներկայացնումէ, այնչափ մեծ է, որ առարկայի նշանաւորութիւնը լրացնումէ բարեբաղդաբար բովանդակութեան հարստութեան պակասորդը։

Արեւմտքի նաւաւար ժողովուրդներին տրված արտօնութիւնները կամ դաշնադրութիւնները բաժանվում են երկու կարգ. առաջին կարգինը շնորհված էին առաւել նպաստներ ստացող ազգերին, նոցա որոնք Հայաստանի թագաւորութեան մէջ մշտական հաստատութիւններ ունէին և կանոնաւոր և յարատե վաճառականութիւն էին անում նոյնտեղ, օրինակ Գենուացիները և Աննետկեցիները, միւս կարգինը այն երկիրների վաճառականներին շնորհված էին, որոնք Հայերի հետ միայն ժամանակաւոր և որոշ գործողութիւնների համար սահմանված յարաբերութիւններ ունէին, օրինակ Պիզացիները, Վատալանցիները, Պրովանսացիները և Սիկիլիացիները։

Գենուացիները և Աննետկեցիները, որոնց վաճառականութիւնը փոքր Հայաստանի մէջ շատ յաջողակ և շատ տարածված էր, և որոնք միանգամայն հաշուէտներ, շտեմարաններ, խանութներ, եկեղեցիներ և ուրիշ հաստատուն սեփականութիւններ ունէին, Հայերի հետ յարատե յարաբերութիւններ էին անում, որոնց հարկաւորվեցաւ կանոնի տակ դնել։

Այս է պատճառ որ երեքտասներորդ դարի առաջին տարիներից Հայաստանի թագաւորները Խալիլայի երկու մեծ ծովային հասարակապետութիւնների հպատակներին շատ ընդարձակ արտօնութիւններ սկսան շնորհել։

Այս արտօնութիւնները, որոնց առարկաներն էին ոչ միայն մարտական սակագրերը, այլ նոյնպէս Հայերի կանոնի հետ համաձայն կամ անհամաձայն առանձին դէպքերում գործադրելի քաղաքական կամ պատժական իրաւունքի կարգադրութիւնները, մեզ Եւրոպացիների արեւելքում գործ դրած ամենահին դաշնադրութիւնների օրինակն են ներկայացնում։

Բոլոր այս դաշնադրութիւնները երեւում են որ խմբագրված են հայկական ղեկանատան մէջ գործածված ձևին համեմատ, բացի 1288 թուին Գենուացիներին և 1333 թուին Աննետկեցիներին շնորհված դաշնադրութիւններից, նոցա մէջ յառաջ բերված դաշինքները հինգ զխաւոր

զլուխները մէջ կարող են բովանդակվել, որոնք են.

1. Մարսատան սակագրերը և օտարերկեայ վաճառներից պահանջված առևտրական հարկերը,

2. Խորտակման կամ նաւաբեկութեան իրաւունքին վերաբերեալ կարգադրութիւնները,

3. Նոքա որոնք կտակի կամ անկտակ մեռնողների կարգադրութիւններին են վերաբերվում,

4. Քաղաքական կամ քրեական դատերը,

5. Անձների դրութիւնը.

Մենք այս յիշատակարանում այս կարգադրութիւններից իւրաքանչիւրը մանրամասն պիտի ուսումնասիրենք.

Երեքտասաններորդ դարի առաջին տարիներում էր, որ Գենուացիները, որոնք արդէն Ասորիքում հաստատութիւններ ունէին, Վիլիկիայի վերայ իշխող Հայերի հետ յարառեալ յարաբերութիւններ ունեցան⁵⁾, Քաղաքագիտական վկայագրերը մեզ յայտնապէս ցոյց են տալիս, որ նոյնպէս այս թաղաւորութեան մէջ առաջին անգամ արտօնութիւններ խնդրող և ստացողները նոքա եղանակով⁶⁾, և միջին դարի ժամանակագրերը, որոնք Իտալիայի ժողովուրդների արևելքի հետ ունեցած վաճառականական յարաբերութիւնների մասին մին միւսից յետոյ խօսած են, նոյնպէս այս բանը հաստատում են. Յայտնի է որ՝ այն շրջանում, երբ Հայաստանի և Գենուայի մէջ առաջին տուրեառութիւնները կտրվեցան, Սաի թաղաւորութիւնը նոր էր հիմնվում. Ռուբէնի սերունդից Լեոն Բ. Տորոս լեռներում և Վիլիկիայի դաշտերում երեք դարերի ընթացքում տիրապետող ցեղապետութեան զլուխը Հռոմի համաձայնութեամբ Վերմանիայի կայսրից թաղաւորական թագ ընդունած էր⁷⁾, Իւր օծումից անմիջապէս յետոյ, Լեոնը հասկացաւ որ իւր հայրերի Բիւզանդիայի Յոյներից յափշտակած երկրում իւր ցեղապետութիւնը աւելի ապահով կերպով հաստատելու համար խաչակիրների պաշտպանութիւնը իւրեան անհրաժեշտ էր, և կամենալով իւր զրացիների և զաշակիցների, Ասորիքի Փրանկների արած հաստատութիւններին համաձայն կազմակերպութեամբ իւր թաղաւորութիւնը կարգա-

(5) Uberto Foglietta, Hist. Genov. liv. III. pag. 104. — Ogerius Panis, Ann. dans Muratori, Scr. rer. Ital. T. VI pag. 384,

(6) Privil. de Léon IIe aux Génois dans les Hist. patr. monumenta, liber Iurium, T. I. n° 461.

(7) Michel le Syrien, Chronique ms. en arménien, ms. de la Bibl. Impériale; anc. fonds arm. n° 90. — Le connét. Sempad, Chron. Arm. — Guiragos de Gandsaq, Hist. d'Adm. ms. — Tchamitch, Hist. d'Arm. en Arm. T. III. pag. 166. — Baluze, Lettres d'Innocent III, liv. II. pag. 482. — Raynaldi, Ann. Eccles. an. 1199, n° 65.

ւորել, խաչակիրների Ասորիք և Կիպրոս մտցրած աւատական ուղղութիւնը ընդունեց⁸)։ Երբ Լեոն վճռեց այն դժուար խնդիրը, որ իւր տէրութիւնը Ասիայում նոր հիմնված քրիստոնեայ տէրութիւններին յարմարեցնելու մասին էր, նա կամեցաւ իւրեան Ասորիքի իշխաններին արդէն միացնող կապիրը ամրացնել, իւր երկիրները կանչելով տրւամտքից եկած օտարականներին Արեւելքում վաճառականութիւն անելու համար, Սորանով մի հնարագիտական քաղաքականութիւն գործածելով, Հայաստանի թագաւորը իւր հպատակներին արած օգուտները օտարականների առաջն ևս տարածեց, և վաճառականական փոխանակութիւնները ղիւրացնելու, առւտրական դործունէութիւնը զարգացնելու, և իւր տէրութեան մէջ հաստատուելու համար եկող արեւմտի ժողովուրդները խրախուսելու համար կանոններ հաստատեց։ Արդարեւ միջոցը ապահով էր, ինչպէս շատ օակաւ ժամանակից յետոյ տեսնվեցաւ, Եւրոպայի ամենայն կողմերից, մանաւանդ Իտալիայից, վաճառականների խմբերը ղիմեցին, որոնք Լեոն թագաւորի տուած շահերով հրապուրված Կիլիկիայում հաստատուեցան, Երբ այս օտարականների թիւը բազմացաւ, Գենուան, որ Հայաստանին վաճառականների մի մեծ քանակութիւն էր տուած, մի նաւատորմից և մի ծովապետ ուղարկեց Ռուբենեան թագաւորութեան գլխաւոր կենդրոն Լայպցցօ, Սիւ թագաւորի հետ դաշնադրութեան մասին խօսելու համար⁹)։ Հասարակապետութիւնը պահանջում էր, որ օտարականներին և մանաւանդ Գենուացիներին եղած հովանաւորութիւնը ապահովվի, և վաճառականութիւն անելու իրաւունքը, որ մինչև այն ժամանակ մի միայն մի պարզ թոյլտուութիւն եղած էր, սկզբունք դառնար, վերջապէս թագաւորի ոտորադրութեամբ վաւերացած և իւր կնիքով կնքված պաշտօնական արձանագրութեան մէջ իւրաքանչիւրի իրաւունքները հաստատող դաշնադրութիւններ սահմանվին։

1200 թուականին պատահեցաւ այս բանը, Հայաստանի թագաւորը հասարակապետութեան պահանջին համաձայնեցաւ, և սկզբում խաղաղութեան դաշն հաստատուեցաւ Լեոն Բի և գենուացի ծովապետ Նիկողայոս Դօրիայի մէջ, որը հասարակապետութեան կողմից յանձնարարված էր դաշնադրութեան մասին խօսելու և որոշելու այն հիմքեր, որոնց վերայ պիտի հաստատվէին պայմանները, Մի քանի ժամանակակիցներ պահանջեցին նաեւ այս բանախօսութեան յիշատակութիւնը, ի միջի այլոց Ուրէր-

(8) Lettre de S. Nersès à Léon II, dans les oeuvres du patr. Grég. Degha, en arménien (Venise, 1838), pag. 203, 281. — Sempad, Chron. — Reinaud, Extr. des hist. arab. des Croisades, pag. 625. — Chartes de privilèges de Léon II aux hospitaliers, dans Paoli, Cod. dipl. T. I et II, passim.

(9) Uberto Foglietta et Ogerio Panis, op. et loc. cit.

տօ ֆոյիլիետատ¹⁰) և Օձերիւս Պանիս¹¹)։ 1201 թուականի արտօնութիւնը նախընթաց դաշնադրութեան հետեւութիւնն էր։ Գենուայի կառավարութիւնը Բօդուան-դը-Ռօձերիօին ղեկավարութեան պաշտօնով Հայաստան ուղարկեց դաշնադրութեան պայմանները քննելու որի ծրագիրը Նիկողայոս Գորիա ծովապետին էր յանձնած Սսի ղեկանատունը։ Բօդուան մի և նոյն տարվան մէջ իւր ճանապարհորդութիւնը կատարեց և հայերէն լեզուով խմբագրված արտօնութիւնը բերաւ, որի թարգմանութիւնը անմիջապէս սկսվեցաւ և վերջը սուրբ պալատի նօտար և Յակոբ Բալգիւինօի կարգադրութեամբ Գենուայի քաղաքապետ (պօղէստա) Ատտօ Պըլասենտինոսի ձեռով բաղդատվեցաւ¹²)։

Տասնուչորս տարի յետոյ Գենուացիները, որոնց ազդեցութիւնը Հայաստանում մեծացած էր և որոնք երկրի մէջ առաւել ընդարձակ արտօնութիւններ կամենումէին ունենալ, նոր ինքնիշխանութիւններ էին պահանջում։ Գենուայի ղերափոմս (vicomte) Արրիկօ (Ի-է-օ) Ֆերրարի Սիս ուղարկված էր պատգամաւորների հետ, Լեոն թագաւորից այնքան աւելի ընդարձակ իրաւունքներ ստանալու յանձնարարութեամբ, որ Վենետիկն իւր կողմից պահանջել էր նոյնպիսի նոր իրաւունքներ։ Երկրորդ հրովարտակը խմբագրվեցաւ անմիջապէս և 1215 թուին մարտի 15ին արդէն Գենուա հասած էր, որտեղ Նիկողայոս Պօրտայի աշխատութեամբ լատիներէն թարգմանվեցաւ և Ատտօ Պըլասենտինոսի ձեռով համեմատվեցաւ¹³)։

Հասարակապետութիւնը զիտէր հնարագիտութեամբ օգուտ քաղել Լեոն Բ-ի իւրեան նկատմամբ ցոյց տուած բարեկամութենից, Երկար ժամանակից ի վեր Անտիոքի իշխանութիւնը, որի ժառանգութիւնը Տրիպօլի Ռայմունդ կոմսի և Հայաստանի թագաւորի քեռորդի Ռայմունդ Ռուբէնի վէճի առարկայ դարձած էր, իւր նաւահանգիստները Գենուացիների առաջ բացած էր։ Նոքա շահվեցան Լեոն Բ-ի իւր քեռորդի Ռուբէնի վերայ ունեցած ազդեցութենից, երկար ժամանակից յետոյ իւր մայրաքաղաքը մտնող երիտասարդ կոմսից արտօնութիւններ խնդրելու համար։ Լեոն Բը այս բանախօսութեան մէջ մտաւ և իւր հոգացողութիւններով և իւր ներկայութեամբ մի դաշնադրութիւն ստորագրվեցաւ փետրվարի մէջ 1216 թուին, և Գենուացիներին շատ ընդարձակ արտօնութիւններ տրվեցան¹⁴)։

2է երեւում որ Լեոն Բ-ի արած դաշնադրութիւնները իւր յաջորդ և իւր դուստր Զարէլի ամուսին Հեթում Ա-ի թագաւորութեան ժամանակ յօգուտ Գենուացիների փոփոխված լինին. ևնթադրելին այս է միայն, որ նոքա առանց փոփոխութեան հաստատվել կարողացան, որովհետեւ մեր յիշած

(10) Hist. Gen., III. pag. 104.

(11) Ann. Gen., dans Muratori, Script. rer. Ital., T. VI. pag. 384.

(12) Lib. Iurium, T. I. n°. 461 dans les Hist. patr. monumenta.

(13) Lib. Iurium, T. I. n°. 514.

(14) Lib. Iurium, T. I. n°. 516.

Թագաւորութեան ժամանակից որ և իցէ նոր հրովարտակ մեզ հասած չէ, Հեթումի յաջորդ Լեոն Գի ժամանակ Գենուացիները նոր արտօնութիւններ պահանջեցին, 1288 թուին Բընուա Ջաքարիա Հայաստան եկաւ և իւր հայրենակիցների համար նոր արտօնութիւններ պահանջեց, Երեւում որ Գենուան այս դաշնադրութիւնը հաստատելու մէջ զիտաւորապէս մաքսերի սակագրերի հարցովն էր պարապում, որովհետեւ հրովարտակի բովանդակութեան մէջ միայն վաճառներ մտցնելու և հանելու իրաւունքի հարկի հաստատութեան մասին հարց կայ¹⁵⁾։

Կարելի է կարծել որ այս արքունի հրովարտակը ինչպէս որ այն մեզ հասած է, ծրագիր էր միայն, որի խմբագրութիւնը ամենից առաջ Գենուացիների իշխանութեան տակ պիտի լինէր, որովհետեւ բովանդակութեամբ Հայաստանի թագաւորների թէ Գենուացիներին և թէ Վենետիկցիներին տուած ուրիշ արտօնութիւններից բոլորովին զանազանվումէ։ Որ արդարեւ մեր յիշած հրովարտակը միմիայն ծրագիր էր, և որին դեռ ևս վերջնական ստորագրութիւն չէին զրած ապացոյցն այն է, որ հետեւեալ տարին իւր կառավարութեան նոր հրահանգներ բերող Բընուա Ջաքարիան կրկին անգամ Միս եկաւ և խնդրեց, որ դաշնադրութեան ուրիշ պայմաններ աւելացվին։ Բայց Լեոն Գը նոր վախճանած էր, և իւր որդի Հեթում Բ. գահի վերայ բարձրացած, Կաֆֆարո¹⁶⁾ որ Բընուա Ջաքարիայի պահանջներն է քննում, չէ յայտնում մեզ, ստացաւ նա նոր թագաւորից ինչ որ խնդրում էր թէ ոչ, և ամենայն ինչ մեզ կարծել է տալիս որ Հեթում Բի և իւր եղբայրների թագաւորութիւնների ժամանակ տեղի ունեցած քաղաքական խառնակութիւնները Հայաստանի թագաւորներին չթողատրեցին եռանդով Գենուական հասարակապետութեան գործերով զբաղվելու։ Արդարեւ, երեքտասաներորդ դարի վերջին տարիներից ի վեր, Գենուան այլ ևս նոր արտօնութիւններ չպահանջեց, և իւր յառաջագոյն ստացած առաւելութիւններից օգուտ քաղելով բաւականացաւ։ 1288 թուի արքունի հրովարտակից յետոյ այլ ևս յօդուտ Գենուացիների նոր արտօնութիւններ չեն գտնվում, և սակայն Պեգոլատիւ որ չորեքտասաներորդ դարի կէսումն էր գրում¹⁷⁾։ հաստատապէս ասում է, որ Լեոն Եի իշխանութեան տակ Գենուացիները Հայաստանում հարկից ազատ էին, որ ցոյց է տալիս թէ այս իշխանի և թէ նոյն իսկ իւր նախորդ Օշինի թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանի մաքսատունը Գենուացի վաճառականներին յառաջ հատուցած հարկից ազատած էր։

(15) Notices et extr. des. mss. T. pag. 97.

(16) Ann. Gen., liv. X. col. 596. du T. VI, des Rer. ital. script. de Muratori. — Canale, Storia di Genova, T. IV. fasc. III. pag 361.

(17) Pratica della mercatura dans la Decima de Pagnini, T. III. ch. XI. pag. 44—48.

Մենք ամենայն իրաւունք ունինք կարծելու որ Գենուացիները այս առիթով մի հրովարտակ ստացան, որովհետեւ Վենետիկցիները և Սիկիլիացիները արդէն ստացել էին¹⁸⁾ րայց այս վկայագիրը եթէ կայ ևս, մեր խուզարկութիւններին հանդիպած չէ:

Մեր բացատրութեան համեմատ Հայաստանի թագաւորների կողմից Գենուացիներին տրված արտօնութիւնները երեք են, այսինքն. արքունի հրովարտակները կամ Լեոն Բի ոսկէ հրովարտակը 1201 և 1215 թուականներին և 1288 թուին Լեոն Գի Բընուա Ջաքարիային տուածը, որին Գենուայի հասարակապետութիւնը Վաֆֆարօի յիշած պայմանները կամենում էր աւելացնել, և որտեք սկզբնական նախագծի մէջ րաց էին թողնւելով:

Մենք այժմ Գենուացիներին տրված արտօնութիւնների բնագրում պարունակված զանազան հարցերը պիտի ուսումնասիրենք և ամենից առաջ մենք նկատել պիտի աւանդ, որ նորա իւրեանց հիմերով Վենետիկցիներին տրված արքունի հրովարտակների մէջ յիշվածներին հետ նշյանման են¹⁹⁾ Երկու հասարակապետութիւնների հպատակները միմեանց վերաբերմամբ Հայերի առաջ միևնոյն դիրք ունէին:

1101 և 1215 թուականների երկու ոսկէ հրովարտակների մէջ սկզբում սահմանված է, որ Գենուացիները թագաւորութեան մէջ շրջելու, նաւահանգիստները մտնելու և դուրս գալու, ծախելու և գնելու իրաւունք պիտի ունենան առանց հարկեր հատուցանելու: Բայց որովհետեւ առաջին հրովարտակում ամենեւին խնդիր չէր եղած թագաւորութեան աւատական պարոնների կալուածների մէջ գտնված անցքերի մասին, որտեղ մասնաւոր մաքսեր էին սահմանված, 1215 թուականի հրովարտակի մէջ առանձնապէս ասված է, որ Գենուացիները պէտքէ համաձայնին սովորութիւններին, հատուցանելով անցքի հարկերը, Տիրերիայի բարօն Ոթնի, Գաստիմի տէր Աղաֆի, Կորեկոսի տէր Վահրամի, Կապանի տէր Լեոնի երկիրների մէջ, և Ճիհան (Պիրամոս) գետի անցքում, մինչև որ այս զանազան վիճակները տէրութեան վերադառնային, որպիսի դէպքում թագաւորը անցքի իրաւունքի հարկերից խոստանումէ հրաժարվել միմիայն յօգուտ Գենուացիների: Սորանից շատ յետոյ էր (1289), որ Գենուացիները խնդրում էին այն հարկերի բարձումն, որը արքունի մաքսատները պահանջում էին սահմաններից անցնելիս այն ապրանքների համար, որը հասարակապետութեան հպատակները Հայաստանի դրացի մահմետական երկիրներ էին տեղափոխում, օրինակ Կոնիայի սուլթանի և Կապադոքիայի թիւրքմէն էմիրների երկիրները:

(18) Archives de Venise, Patti, III. f. 49. — Basmavep, 1847, pag. 92—94.

(19) Archives de Venise, Patti I. 167., II. 6. 41. III. 48. 49. et Commémor.

1215 թուականի հրովարտակում Լևոն Բ. բոլոր իւր թագաւորութեան ընդարձակութեան մէջ Գենուացիների անձնաւորութիւններին և նոցա ստացուածքին առանձին պաշտպանութիւն է շնորհում և միայն հրաժարումէ յօգուտ նոցա խորտակված նաւի մնացորդների հարկից, որը ծանրանում էր այն բոլոր նաւերի վերայ, որոնց անտէր գոչքը իւր հողերի ծովեզրի մէջ խրվում էին:

Մի և նոյն հրովարտակը սահմանումէ նոյնպէս, որ Գենուացիների մէջ ծագած անհամաձայնութիւնները գենուական դատարանով պիտի դատվին և Գենուացիների և նոցա հասարակութեան համար օտարականների մէջ եղած կոիւնները թագաւորի բարձրագոյն դրանը պիտի դատվին (regalis curia):

Այնուհետև ասված է մի և նոյն հրովարտակում, որ եթէ Գենուացիներ մի շարագործի ձեռով կողոպտվի թագաւորը իւր ստացուածքը կամ կողոպտված ապրանքը նորան պիտի դարձնէ, առանց պահանջելու այն հարկերը, որոնք խուղարկութեան (tserca) հարկեր անունով այսպիսի հանգամանքում արքունի գանձատան սպանների ձեռով պիտի ժողովվէին:

Իւրեանց վէճերը դատելու համար Գենուացիներին մի դատարան յատկացնելով հանդերձ, թագաւորը երկրորդ օսկէհրովարտակի մէջ իւրեան վերապահած էր դատելու իրաւունքը իւր բարձրագոյն դրանը գողութեան և մահի դէպքերը, որոնք առաջին հրովարտակի մէջ նշանակված չէին:

Ժառանգութեան իրաւունքի վերաբերեալ կարգադրութիւնները երևում են միայն 1288 թուի հրովարտակի մէջ: Այնտեղ ասված է, որ եթէ մի Գենուացի վախճանի առանց կտակի, իւր ստացուածքը Գենուացիներին պիտի յանձնվի, եթէ Գենուացի ամուսնանայ հայ կնոջ հետ և անձնական ստացուածքներ ունենալով առանց կտակի կամ առանց ժառանգի մեռնէ, իւր ստացուածքները հասարակապետութեան պիտի պատկանեն, և իւր կնոջ իրաւունքներով ստացած ժառանգութիւնները տէրութեան պիտի վերադառնան:

Թէպէտ և ասված է յատկապէս, որ Գենուացիները աղատ են ապրանքներ մտցնելու և հանելու հարկից, և թէ այս գործը Պեգոլօտտի կողմից հաստատված է¹⁾, սակայն երևումէ որ այսփօսքը պէտք չէ տառ առ տառ հասկանալ: Օրինակ ակնորև է որ Գենուացիները մաքսատան որոշեալ հարկեր էին հատուցանում, որոնք ամբողջապէս նշանակված են 1288 թուականի հրովարտակի մէջ: Այս հակասութիւնը չպիտի բացատրվէր, եթէ որ շընդունվէր իրրև սկզբունք, որ Հայաստանում երկու տեսակ հարկեր կային, որոշ սահմանված հարկեր և համեմատական հարկեր կամ ad valorem (ըստ արժողութեան): Առաջինները նոքա էին, որը առանց բացառութեան այն ժողովուրդները պիտի հատուցանէին, որոնք բարձրագոյն իշխանութենից

(20) Pratica della mercatura, § 3, du chap. intitulé Armenia.

մտքների կատարեալ աղատութիւն չէին ստացած և որոնք մէկից մինչև չորս կարող էին բարձրանալ, մինչդեռ երկրորդ տեսակ հարկերը բոլոր ազգերի համար պարտաւորական էին, մի և նոյն չափով:

(Կշարանակի:)

Ճէ՛. Ե. Դ. Ե. Ե. Ե. Ե.

ՅԻՍՈՒՍԻ ԾՆՈՒՆԴ:

Նա ծնվեցաւ ոչ մարմարում, և ոչ ոսկում,
Նորա շուրջ չէր տօնախմբում ճոխ արքունիք,
Աստուածներին պարարտ զոհեր չէին զննվում,
Եւ չէր լծնդում վարձկանների խումբը երգեցիկ,
Բայց երկնքի և երկրի մէջ խաղաղութիւն
Հանդիսաբար կատարվեցաւ այն ժամանակ,
Եւ երկնքում ոգիների ձայներգութիւն
Հընչումբը, երբ ծագեց մեզ լոյս, նոր արեգակ . . .
Այն օրից նա վառված է միշտ և չէ հանգչում,
Թէև լծկոտ տմարի երբեմն նա ծածկվումէ,
Բայց այն ամպերն կեանքի մրրիկն է հեռացնում,
Եւ շարունակ առաջվան պէս նա փայլումէ,
Աստուծային ծշմարտութեան է նա վառ կրակ,
Եւ լաւագոյն հոգիների սուրբ ցանկութիւն,
Ապագայի մշտածաւալ է նա դրօշակ,
Երջանկութեան չթառամօղ ծաղիկ սիրուն,
Ուրեմն եղիր մեզ ճանապարհ ցոյց տուող աստղիկ,
Ինչպէս որ մոգ—արքաներին երբեմն էիր,
Եւ տար մեզ դու դէպ ազնիւ գործ և գեղեցիկ.
Տգիտութեան, չարութեան դէմ մեզ միշտ վառիր:

Ի շէն Բ. Դ. Ե. Ե. Ե. Ե.

ԱԶԴԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

« Երբատի » ներկայ տետրակը ուշացաւ, որի պատճառը խմբագրողի առժամանակեայ բացակայութիւնն էր, և որ կյուսանք ներեն ընթերցողները, Խմբագրութիւնս ջանալու է, Վեհ. Հայրապետի ցանկութեան համեմատ, ամսագիրը իւր ժամանակին հրատարակել:

Վեհ. Կաթողիկոսի հրամանով Խորեն Վ. Ստեփանէն գնացած էր Թիֆլիս կարևոր պաշտօնով — յօգուտ Գ. Ճեմարանի ննջարանի շինութեան նուէրներ հանդանակելու: Աստուծու ողորմութեամբ, Վեհ. Հայրապետի սուրբ օրհնութեամբ և աղօթքով, Թիֆլիսի պատուական և հայրենասէր քաղաքացիների Պ. Ա. Ղօրղանեանի, Պ. Յ. Զիթախանի, Պ. Ա. Ման-